

թէ ուր է գիւղացին երգում եւ ինչ ժամանակ եւ քանի՞ տեսակ է գիւղական երգեցողութիւնը։ Այս բոլորի մասին մենք կանգրադառնանք յետոյ։

Կոմիտաս վարդապետը, ծանօթ գրագէտ-քննադատ Մանուկ Աբեղեանի աջակցութեամբ հաւաքում է եւ հրատարակում “Հազար ու մի խաղ”,¹ ժողովրդական երգարանը, “որոնք բոլորն ունին իրենց յատուկ եղանակները եւ որոշուած են երգելու եւ ոչ թէ կարգալու համար,, ինչպէս կազմներն են զրում ծանօթութեան մէջ։ Այս երգարանը շատ գեղեցիկ գործ է։ Խօսքերի եւ բառերի ընտրութիւնը կատարուել է ճաշակաւոր։ Եւ դրա համար “Հազար ու մի խաղ”ի երկու յիանեակներն էլ մնում են մեր գրականութեան գոհարներից։

Երբ Մակար Եկմալեանի պատարագը լցու է տեսնում, Կոմիտաս վարդապետը Բերլինից մի խիստ քննադատական է ուղարկում։ Այդ քննադատութիւնը տպուած է “Արարատ,, ամսագրի մէջ (1898 թ. երես 111—117)։

Եկմալեանը առանց լուրջ տուեալների, նոյն ամսագրում, մի բաց նամակ է ուղղում Կոմիտաս վարդապետին, ուր նկատուում է միայն կիրք։

Հնայած որ այդ ժամանակ դեռ եւս հայր Կոմիտասը երաժշտութեան ուսանող էր Բերլինում, սակայն պիտի խոստովանել որ այդ քննադատութեան մէջ արդէն նա երեւան է գալիս որպէս գիտական երաժիշտ։ Այդ յօդուածում նա ցոյց է տալիս ոչ թէ միայն սխալները, այլ եւ մեղ ծանօթացնում է երաժշտական ճշմարտութիւնների հետ։

Այս է պատարագի քննադատութեան բովանդակութիւնը։

Ներածութիւն։ — Քառեակների դրութիւն։ — Փոխադրութիւն եւ փոփոխութիւն։ — Տաղաշափութիւն եւ շեշտա-

դրութիւն։ — Զայնառութիւն եւ ներդաշնակութիւն։ — Դասաւորութիւն եւ կապակցութիւն։ — Պակասորդ եւ տպագութիւն։ — Եզրակացութիւն։

Առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, որ Կոմիտաս վարդապետը միակ երաժիշտն է մեր մէջ, որ այնքան խոր եւ բազմակողմանի պատրաստութիւն ունի մեր եւ օտար երաժշտական գրականութեանը մասին։ որպէս այդպիսին, Կոմիտաս վարդապետի գործը խոշոր է եւ անմրցելի։

(ՀՅՈՒՅՆԻՒՅՆ)

ՌՈՒԻՐԵՆ ԹԷՐԱՄՄԵԶԵԱՆ

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՄԵՍՐՈԲԵԱՆ ԳՐԵՐԱԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ԵԻ ԶԵՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ե. գարէն մինչեւ այսօր՝ 1500 տարուան ընթացքին մէջ՝ հայերէն գրերը չեն կրնար մալ միեւնոյն վիճակին մէջ, անոնք անցան զանազան ձեւափոխութիւններէ։ Այս ձեւափոխութեանց ուսումնակրութեան աղբերներն են մեր հին ձեռագիրներն ու արձանագրութիւնները։

Սշնարհիս վրայ սփոռուած բովանդակ հայձեռագիրներու ընդհանուր թիւն է մօտ 13,000, որոնցմէ ամենահինն է Մոսկուայի Լազարեան Ճեմարանին մէջ պահուած Աւետարանը՝ ՅԼ.Զ. = 887 թուականէն, որ եւ լուսատիպ հրատարակուած է։ Զենք յիշեր երուսաղէմի հնագոյն Աւետարանը, Անտոնեան հարց թարգմանչագիր Աւետարանը եւ կրկնագրի զանազան մնացորդներ, որոնք սյն թուականէն շատ հին կը համարուին, բայց ըստ որում հաստատուն թուական չունին, այնչափ վստահելի չեն, մանաւանդ ծանրակշու եզրակացութեանց համար։

Չեռագիրներուն ամենախոշոր մասը գեռցուցագրուած չէ, այսպէս են Էջմիածնի 5000,

¹ “Հազար ու մի խաղ” առաջին յիանեակ 1903 թ. Էջմիածնին։ “Հազար ու մի խաղ” երկրորդ յիանեակ 1905 թ. Էջմիածնին։

զենետի 2000, երուսաղէմի 2700, Պոլսոյ 1000, Նոր-Զուղայի 250 ձեռագիրները: Ցուցակագրուած ձեռագիրներուն մէջ առաջին տեղը կը բռնէ Վիեննայի Միհիթարեանցը, որ կը պարունակէ 573 ձեռագիր (տես Տաշեան, Ցուցակ, Վիեննա 1895): Արդէն սկսած է հրատարակուիլ Վենետիկի Միհիթարեանց ցուցակը, որ դեռ վերջացած չէ: Վերջապէս յիշենք Լալայեանի կազմած ցուցակը Վասպուրականի ձեռագիրներու եւ զանազան մասը ցուցակներ՝ Կարնոյ, Թաւրիզի, Նոր-Բայազէտի, Տիղիսի, Կեսարիս, Ագուլիսի, Հռովմի, Միւնխէնի եւն:

Ձեռագիրներէն աւելի գէշ վիճակի մէջ են արձանագրութիւնները, որոնցմէ հազարաւորներ սփռուած են Հայաստանի եւ գաղթավայրերու զանազան անկիւնները: Հաշուելով մինչեւ Ռ = 1551 թուականը եղած արձանագրութիւնները, կը տեսնենք թէ հրատարակուած են միայն 2000ի չափ, բայց ասոնք ալ սովորաբար հասարակ արտագրութեամբ, շատ անգամ սխալներով լի եւ առանց լուսանկարի կամ նմանահանութեան¹:

¹ Քանի մը տարի առաջ ձեռնարկեցի կազմելու Հայարձան մը (Corpus inscriptionum), որ Քանանեան կտակի կողմէն մըցանակի դրուած էր: Ասոր համար նախ հաւաքեցի բոլոր տպագրեաւ արձանագրութիւնները (թուով 2000), յետոյ սկսոյ անձամբ տեղի վայ ստուգելու յիշեալ արձանագրութիւնները եւ եթէ կային նորերն հաւաքելու Ստուգեցի եւ հաւաքեցի Նոր-Նախիչևանի արձանագրութիւնները, յետոյ եկայ բագու, որու մօտ, թըբական գիւղը մը մէջ իր կը գանուէր հայերէն ամենահին արձանագրութիւնը: Այս եւ սորո հետ ուրեմն քանի մը արձանագրութիւններ ալ օրինակէլ յետոյ՝ անցայ թիֆլս, ուր Հայոց բոլոր եկեղեցներու մէջ գտնուած զանազան արձանագրութիւնները օրինակեցի: Այսուհետեւ մտադիր էր անցնել Հաղբատ, Սանահին, Լոռի, Անի եւն եւ այ-պէս բոլոր կարեւոր տեղերու արձանագրութիւններն ստուգել եւ հաւաքել: Թիֆլսի մէջ տեսայ ազգագրագէտ Պր. Ե. Լալայեանը, որոն ցոյց տալով 2000 արձանագրութեանց խոլը հաւաքեռու, յայտնեցի նպատակու Պր. Լալայեան յայտնեց թէ ինքն ալ նոյն նպատակն ունի եւ արդէն տարիներէ ի վեր կալսատի ատոր վայ: Եւ ցոյց տուաւ ինձ 250 արձանագրութիւն, որ ինքը անձամբ նկարած էր հետափի գործիքով (téléotypr): Հին աշխատաւորի մը հետ, այն ալ այսպիսի պանչելի գործիքով զինուած, Համարձակելով մըցիւ, ես յետ կասեցայ նպատակէն եւ Թիֆլսին ետ գարձայ: Գրքախտաբար Պր. Լալայեան շարունակեց իր մատքրութենը, ոչ ալ մըցանակին մասնակցեաւ: Այսուով իմ աշխատաւոթիւնս ալ կիսկատար մեաց եւ հիմայ, եթէ ոզդ է, ով դիսէ որոնց ձեռքն ինկած է: Ժամանակ մը յետոյ՝ Ա. Կոստանեան, Լազարեան շեմարանի տեսուշը, հրատարակեց իր Վիեննա Տաշեանց հարեգիքը, որ է հայ արձանագրութեանց հաւաքածուն, բայց շատ աւելի համեստ եւ հասարակ ձեւի տակ եւ ոչ ամբողջական: Ցոյս ունենանք միջներ ունենայ այս կարեւոր գործը պատշաճ լուսութեամբ (կաճառ): Ինքը կատարելու:

Այս երկու աղբեկրներն ալ անբաւարար են, ոչ թէ միայն անոր համար, որ դեռ կատարեալ կերպով ուսումնասիրուած կամ հրատարակութեամբ ծանօթացուած չեն, այլ նաեւ անոր համար որ ինքնին բաւական չեն գրերու զարգացման պատմութիւնը ի յայտ բերելու համար: Արդարեւ, ինչպէս Հ. Տաշեան կը նկատէ, թէ ձեռագիրները եւ թէ արձանագրութիւնները պաշտօնական գրութիւններ են, երկար տարիներու գործածութեան համար յատկացուած բաներ եւ իրը այն՝ կատարուած առանձին խնամքով, հոգատարութեամբ եւ մասնաւանդ առանդապահութեամբ: Մեղի կը պակսին այն առանձնական, անհատական եւ հասարակ կեանքի վերաբերեալ թղթերն ու գրութիւնները, ինչպէս մուրհակ, առանձին հաշիւ, նամակ, յուշատետր եւ այլն, որոնք, օրը օրին եւ անփութօրէն գրուած, պիտի կրէին տառերու յարդական ձեւափոխութեանց իրական պատկերը եւ այսպէսով պիտի տային մեզ գրի զարգացման ձգրիտ պատմութիւնը¹:

Գրերու ամենահին ձեւը՝ որ աւանդուած է մեղի, կը կոչուի գլխադէլ կամ բուն մէռնեան երէննադէլը²: Ասիկա մեր արդի տպագրութեան մէջ գործածած տառերու գլխադիրն է, որուն հիմնական յատկանիշն է տառասիւներուն վերէն եւ վարէն միացումը իր կամ համբայիւ գծիներով: Հոս կը զնենք այդ տեսակի այրութենէն տողեր երեք ձեւով. առաջինն է հին ձեռագրերու ձգրիտ նմանութեամբ կազմուած նորածոյլ երկաթագիր այրութենը,

¹ Տես Տաշեան, Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վայ, Վիեննա 1898, Էջ 57, 91 եւն: Այս գործը, հակառակ իր համեստ անուան, միակն է իր տեսակին մէջ եւ կու տայ մեզ ամէն ինչ որ կարելի էր ըսել հայ հնագրութեան մասին՝ այն ժամանակի: Հ. Տաշեան իր այս գործով եղած է հիմնադիրը հայ հնագրութեան գիտութեան (paleographia): Տաշեանի գործին իրը լացուցիչ մաս կը համարինք Գարեգին Վրդ: Յովսէփեանի Քարտէզ հայ հնագրութեան (հարոր. Ըղղակաթ ժողովածուի մէջ, Վաղարշապատ 1913), որ կը պարունակէ հայ արձանագրութեանց եւ ձեռագրիներու 143 հատ գեղեցիկ լուսատիպ նմոյներ, առանց ուսումնասիրութեան: Այսպիսի նմոյներ նաեւ Հ. Տաշեանի Ցուցակին եւ Ավղանսի Տեղագրութեանց մէջ (Երակ), Այրարատ, Այսուան եւ Այսական):

² Տառերու տեսակներու անունները գործածուած են զանազան իմաստով. ձեւի անունը շատեր տառի մէծութեան հետ շփոթած են, այսպէս օրինակ՝ շատեր մէկն անունը գործածած են սովորական երկաթագիր այն տեսակին, որ խոշոր չէ եւ փոքրին ու մեծին մէկն եթէ բռնէ (մէծութեամբ եւ ոչ թէ ձեւով): Այսպէս գործածած եմ ես ալ Սանասարեան Վարդարանի Ձեռագրական հայ հնագարի մէջ: Հ. Տաշեանն է, որ առաջին անգամ կը ճշտէ այս զանազան անուններու նշանակութեանը (Ակնարկ, Էջ 24 եւն), իրեն կը հետեւինք նաեւ մեկը:

որ պատրաստուած է Վիեննայի Միհիթարեան Միաբանութեան կողմէ՝ խնամովք գեր. Հ. Ա. Այս տըլեան արբահօր. — Երկրորդը՝ այն որ հիմայ ալ գործածական է տպագրութեան մէջ, եւ երրորդ այն ձեւը, ուր տառասիւները իրարմէքիչ մը անջատ մնացած են:

Ա Բ Գ Դ Ե Զ Ե

Ա Բ Գ Դ Ե Զ Ե Լ Թ Ժ Ի Լ Խ Ծ Կ Հ Ձ Ղ Ճ Մ Յ
Ե Բ Գ Դ Ե Զ Ե Լ Թ Ժ Ի Լ Խ Ծ Կ Հ Ձ Ղ Ճ Մ Յ

Գլխագիր Երկաթագիրը ծանօթ է մեզի Զ եւ է դարերէն սկսեալ. այս գրով է Երուսաղէմի Զիթենեաց լեռան մողայիկ արձանագրութիւնը, որ Նմանահանութեամբ տպուած է Շողակաթի մէջ (Թիւ 1): Բայց այս արձանաշողակաթի մէջ (Թիւ 2): Բայց այս արձանաշողականը բոլորովին անծանօթ է: Աւելի լաւ է Տեկորի տաճարի արձանագրութիւնը, որ գրուած է Յոհան Կաթողիկոսի օրով եւ ըստ այսմ կը համարուի Ե գարու վերջերէն, յամենայն դէպս ուշ քան Է գարը (Շողակաթ, Թիւ 2): Թուականի կողմէ ամէնէն հաստատունն է Ա. Հոկիսիմէի արձանագրութիւնը՝ 618 թուէն (Շողակաթ, Թիւ 3): Աւելի յետոյ կու գան Անիի Միջնաբերդի եկեղեցւոյն արձանագրութիւնը՝ 622 թուէն? (Շողակաթ, Թիւ 4), Թալինի խաչաձեւ մատուրին արձանագրութիւնը՝ 630 ական թուերէն (Շողակաթ, Թիւ 5), Մրենի տաճարի արձանագրութիւնը՝ 637—640 թուերէն (Շողակաթ, Թիւ 6), Մաստարայի եկեղեցւոյն երկու արձանագրութիւնները՝ 640 ական թուերէն (Շողակաթ, Թիւ 7—8), Արուելի Ա. Գրիգոր եկեղեցւոյն արձանագրութիւնը՝ 668 թուէն (Շողակաթ, Թիւ 9) եւն: Աւելի ուշ կը սկսին ձեռագիրները, որոնց հնագոյնը Լազարեան Ճեմարանի աւետարանն է 887 թուէն, որ Նմանահանութեամբ ալ հրատարակուած է:

Գլխագիր Երկաթագիր այրուբենի մէջ ձեւի կողմէ նկատողութեան արժանի են հետեւալ տառերը:

Ա — Մեր հիմակուան գեղագրութեամբ այս տառը կը բաղկանայ երկու հաւասարաչափ սիւներէ, մէկը ձախ, միւսը աջ զետեղուած, տակէն պոչով մը, որ դէպի վար կը ծորի կամ տառաւաւելն գրեթէ հորիզոնական դիրք մը կ'ընդունի: Հնագոյն ձեւին մէջ այսպէս չէ սակայն:

Այլ աջակողմեան սիւնին վերի ծայրէն կը սկսի աւելի բարակ գիծ մը, որ մահիկի ձեւով ոլորուելով՝ կ'իշնէ մինչեւ սիւնին ծայրը, եւ երբ կը հասնի գրին տակի կամարին մօտ, սիւնը ձեղը քելով դուրս կ'ելէ եւ դէպի վեր կը բարձրանայ՝ մօտաւորապէս լատինական Ը տառին պէս: Ա տառի այս ձեւը յայտնի կերպով կը գտնենք Զիթենեաց լեռան արձանագրութեան մէջ (Շողակաթ, Թիւ 1), 19 անգամ. Նոյնը Տեկորի արձանագրութեան մէջ (Շողակաթ, Թիւ 2). Հմմտ. յատկապէս զնաց բառը, ուր նոյն մահիկը լատինական ձեռագիրի լուսագրութեան մէջ (Շողակաթ, Թիւ 6), մինչեւ իսկ շատ աւելի ուշ՝ Անիի Ապուղամբենց Ա. Գրիգոր եկեղեցւոյն արձանագրութեան մէջ (Ճար, Շողակաթ, Թիւ 17): Այնուհետու մահիկին ծայրը փոխանակ վեր բարձրանալու, կը սկսի վար թեքուիլ եւ ասով կը ձեւացնէ վերջապէս արդի պոչը: Տառերու ծայրը այսպէս վար ծուելլ (որ մէկ բառով կը նանք կոչել կուրակունիւնն) հայերէն Երևանի գեղագրութեան յատկանիշներէն մէկն է. այսպէս են գրեթէ մեր բոլոր տառերը, ինչպէս Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Ե եւն, մինչեւ վերջ, հակառակ յոյն եւ լատին տառերուն, որոնց մէջ հորիզոնական համաշխափութիւնն է գերիշխող, հմմտ, օրինակ՝ Հ. Զ. Ե եւ յն. լտ. Տ եւն: Հոկիսիմէի արձանագրութիւնն է Թուականի մէջ (Շողակաթ, Թիւ 3) այդ պոչը արդէն պարզ շեղ գիծ մ'է, բաւական երկար, բայց մահիկը կայ (Հմմտ. յատկապէս երկրորդ տողին վերջը) եւ գեր երկար ժամանակ պիտի շարունակէ իր գոյութիւնը:

Այլուր Ա տառին ծագման վրայ խօսելու ժամանակ՝ ըսինք թէ կը տատանի յն. ա-ի եւ պհակ. ա-ի միջեւ: Ա տառին այսպիսի մահիկաւոր ձեւը եւ վեր գարձած պոչը ըլլալով հնագոյն ձեւը՝ միջոց կու տայ մեզի՝ աւելի որոշելու խընդիրը: Պահականական հին ձեւին մէջ տառին պոչը ուղիղ է, մինչդեռ յունարէնի մէջ դէպի վեր կը բարձրանայ հայերէնին պէս (Հմմտ. Մեծ Ցուցակին մէջ, յունարէն ա-ի երկրորդ եւ երրորդ ձեւերը): Ասկէ կը հետեւցնենք թէ հ. Ա կը ծագի միայն յունարէնէ եւ պահականական հետ գործ չունի:

Զ — Այս գիրը արդի գեղագրութեամբ կը ձեւանայ կլորակէ մը՝ որ հաստատուած է դէպի ձախ թեքուած կորութեան մը ձախ ծայրը եւ որուն տակ ձախ ու աջ ծուուած պոչ մը կայ: Հնագոյն արձանագրութեանց մէջ բաւական տարբեր է: Կախ՝ որ կլորակը ուղղակի հաս-

տատուած է պոչին վրայ՝ առանց այն կորութեան, որ կլորակը եւ պոչը իրարու կը միացնէ. եւ երկրորդ՝ որ պոչը երկու կողմ ծումուռած չէ, այլ պարզապէս ձախէն դէպի աջ թեքուած ուղիղ գիծ մ'է. ուրիշ խօսքով՝ հնագոյն Զ տառը կը բաղկանայ պարզապէս խոչըր կլորակէ մը կամ ձուաձեւէ մը՝ տակը ուղիղ գծով մը։ Այս ձեւով կը գտնենք Զ տառը Զիթենեաց լեռան արձանագրութեան մէջ (Ծող., թ. 1)՝ չորս անգամ, Մաստարայի 640 թուի արձանագրութեան մէջ (Ծող., թ. 7, 8)՝ չորս անգամ։ Հոս մեղի համար կարեւոր է պոչին դիրքը։ Արդարեւ այլուր՝ այս գրին ծագման մասին խօսած ժամանակ, ըսինք թէ պոչին աջ ու ձախ ծումուիլը վերջն յառաջացած երեւոյթ մ'է եւ տեղէ տեղ կը տարրերի։ Յունարէնի մէջ տառիս ամենահին ձեւը պարզապէս I տառին նման է, բոլորովին ուղիղ պոչով (տես Մեծ 8ուցակը)։ Այսպէս է նաև Ցուցակին երրորդ ձեւը։ Ըսել է թէ հայերէն Զ-ի այս ձեւը պոչի կողմէ բոլորովին համապատասխան է հին յունական ձեւերուն եւ կը ջնջէ ամէն տարակոյս՝ որ կը յարուցուի այս մասին։

Նկատելի է սակայն, որ այդ պոչը ինչքան ալ ուղիղ գիծ մը ըլլայ, այնու ամենայնիւ ծայրերէն քիչ մը աւելի հաստ է, քան մէջտեղը։ Նոյն իսկ աջ ծայրը այնչափ հաստ է, որ մէջտեղն ալ ծակ մը կայ (Հմմտ. յատկապէս Զիթենեաց արձանագրութեան վերջն տողը)։ Ահա այս հաստութիւնը եւ ծակն է՝ որ հետզիետէ զարդանալով՝ վայրահակութեան օրէնքով յառաջ բերած են պոչին աջ ու ձախ կորութիւնները, որոնք արդէն կ'երեւան Հոփիսիմէի արձանագրութեան 4րդ տողին սկիզբը եւ Անիի 622 թուի արձանագրութեան մէջ (Ծող., թ. 4). բայց նոյն իսկ 1003 թուականին տակաւին իրենց հին հարազատ ձեւը կը պահեն (տես Կեչառոյքի արձ. Ծող., թ. 18, տող 4րդ)։

Ըսինք թէ Զ-ին վերի կլորակը պոչին միացնող կապը հնագոյն ձեւին մէջ կը պակսի։ Ասիկա անշուշտ փորագրութեան դժուարութեան կամ գեղագրական որոշ սկզբունքի մը պատճառաւ է։ Եթէ հայերէն Զ կ'ծագի յունարէն Հ-էն եւ յունարէն այս տառը իր բոլոր տեսակներուն մէջ ալ այդ միացուցիչ կապն ունի, ուստի պէտք է որ հայերէնն ալ նոյն կապը ունեցած ըլլայ։ Եւ անշուշտ այսպէս եր բուն Մեծորեան շրջանին։ Նոյն իսկ Զիթենեաց արձանագրութեան շրջան մէջ ալ եթէ չորս շ-երէն առաջին երկուըը զուրկ են նոյն կապէն եւ կլորակը պոչին անջատ

կը մնայ անոնց մէջ, երրորդին մէջ կլորակը արդէն կպած է պոչին, իսկ չորրորդին մէջ կայ նոյն իսկ փարիկ ուղղահայեաց ցպիկ մը, որ կլորակը պոչին կը միացնէ։ Կապը աւելի պարզ է Տեկորի արձանագրութեան առաջին տողին մէջ, ուր Զ տառը ծիշտ Զ տառին ձեւն առած է, եւ շատ աւելի բնորոշ՝ կեչառոյքի 1003 թուի արձանագրութեան մէջ (Ծող., թ. 18), ուր այս Զ ձեւն ունի (տես վերջնութեր տողին ծայրը)։

Է — Այս գիրը արդի ձեւին մէջ կը բաղկանայ ուղղահայեաց սիւնէ մը, որուն մէջտեղէն եւ վարի ծայրէն կը մեկնին մէկ մէկ հորիզոնական թեւ, վար կախուած պոչով։ Հնագոյն գեղագրութեան մէջ այս երկու թեւերն ալ պարզ հորիզոնական գծիկներ են, ծիշտ սաձեւով։ Է։ Այսպէս կը գտնենք Զիթենեաց արձանագրութեան մէջ մէկ անգամ։ Աւելի յետոյ՝ տակի պոչին ծայրը կը սկսի հաստնալ (այսպէս է Հոփիսիմէի, Թալինի 640 թուի (Ծող., թ. 5) եւ Արուճի 668 թուի (Ծող., թ. 9) արձանագրութեան մէջ), եւ վերջապէս վար կախուած ձեւ մը կը ստանայ։ Մաստարայի 640 թուի արձանագրութեան մէջ (Ծող., թ. 8) երկու ձեւերն ալ կան։

Պոչի այսպիսի թեքումը, ինչպէս ըսինք, վայրահակութեան օրէնքի արդիւնքն է։ Հնագոյն արձանագրութեանց բոլոր տառերը ուղիղ պոչէր ունին. այսպէս Զիթենեաց արձանագրութեան մէջ Բ, Ե, Թ, Լ, Ղ, Մ, Վ Տեկորի արձանագրութեան մէջ՝ Բ, Գ, Դ, Ե, Թ, Լ, Ղ, Մ, Հոփիսիմէի արձանագրութեան մէջ Բ, Ե, Թ, Ռ, Ռ, Թալինի արձանագրութեան մէջ (Ծող., թ. 5) Բ, Գ, Ե, Թ, Ղ, Վ եւն։

Այս կէտը ի նկատի ունենալով պէտք է ըսինք թէ արդի տպագրական գլխատառերէն Բ, Գ, Դ, Ե, Լ, Ը, Թ, Լ, Ղ եւն ձեւերը, որոնք էկտպուտն անունը կը կրեն, շատ աւելի հնաձեւ են, քան թէ Բ, Գ, Դ, Ե, Լ, Ը, Թ, Լ, Ղ եւն, որոնք աւելի գործածական են հիմայ։

Ը — Այս տառը հայերէնի մէջ յաձախ կը պատահի, բայց քիչ անգամ կը գրուի, այս պատճառաւ ալ հնագոյն արձանագրութեանց մէջ չենք գտներ։ Սուազին անգամ երեւան կուգայ Մաստարայի երկորդ արձանագրութեան մէջ (640 թուականէն), յետոյ Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ արձանագրութեան մէջ (668 թ.), աւելի ուշ նոյն տեղի 867 թուի արձանագրութեան մէջ (Ծող., թ. 12) եւ բոլորն ալ ծիշտ մեր արդի Ը ձեւն ունին, վայրահակ պո-

չով: Տարօրինակ է միայն Արտաւազդ կամսարականի տապանի արձանագրութիւնը (Ծող., թ. 10, լ. դարէն), ուր երկրորդ տողին մէջ և տառը ունի Ք ձեւը: Այլուր նման բան մը չի պատահիր. եւ որովհետեւ ըստ հրատարակչին (տես Շղակաթ, էջ 175) արձանագրութեան օրինակութիւնը շատ անբարեր է, ուստի սիսալը ասկէ յառաջացած կը կարծեմ, կամ առ առաւելն փորագրութեան թերութեան արդիւնք:

Թթ. — Հնագցն ձեւին մէջ այս տառին ձախակողմեան սիւնը արդի ձեւին չափ երկար չէ, այլ աջակողմեան ոլորքին հաւասար, նոյն իսկ անկէ ալ փոքր ինչ կարծ է: Կամ սիսալը աջակողմեան ոլորքին դուրս երկարած թեւը հորիզոնական դիրքով կեցած է, ճշտիւ սա ձեւով՝ թթ.: Այսպէս է օր. Զիթենեաց լեռան արձանագրութեան մէջ երկու անգամ, Տեկորի արձանագրութեան մէջ երեք անգամ եւն: Այս ձեւը ճշտիւ համապատասխան է Թ գրին ծագման, որովհետեւ յունարէնի մէջ ալ նոյն սիւնը շատ կարծ եւ թեւը ուղեղ դուրս երկարած է (տես Ցուցակին երկրորդ ձեւը), որով գրեթէ շրջուած թ գրին ձեւն ունի: Աւելի յետոյ կը սկսի հայերէնի մէջ սիւնը երկարիլ (ինչպէս ունինք արդէն Հռիփսիմէի արձանագրութեան մէջ, երկրորդ տող), եւ վայրահակութեան օրէնքով ալ հորիզոնական թեւը դէպի վար ոլորուիլ, ինչպէս ունինք արդէն Մաստարայի երկրորդ արձանագրութեան մէջ՝ 640 թուէն (տես Ծող., թ. 8, տող 7). — Թալինի 783 եւ 901 թուերու արձանագրութեանց մէջ (Ծող., թ. 11, 13) այս թեւը փոխանակ վար ծուելու վեր բարձրացած է:

Փ. — Հին արձանագրութեանց մէջ Ժ արդի սովորական ձեւն ունի, ինչպէս է Մաստարայի 640 թուէ (Ծող., թ. 7), Արուճի 668 թուէ (Ծող., թ. 9), Արտաւազդ կամսարականի տապանի (Ծող., թ. 10) արձանագրութեանց մէջ: Բայց աւելի յետոյ վերէն կը ձեւանայ ձախակողմեան թեւ մը, ինչպէս է Տեկորի թ. 15 (964 թուէ), Ապուղամբենց թ. 17 (Ժ. դար), Խծկոնից թ. 20 (1033 թուէն, տող 13), Կեչառոյքի թ. 21 (1051 թ.) եւն արձանագրութեանց մէջ՝ Ճ ձեւով: Այս ձեւը սակայն յաջողութիւն գտած չէ եւ վերջապէս դադրած է:

Ա. — Սովորաբար Խ ձեւն ունի. Արուճի 668 թուէ արձանագրութեան մէջ ստացած է փոքրիկ տարբերութիւն մը. Փորագրիչը նախ փորեր է Ւ ձեւը, որուն ծայրը աւելցուցեր է Ս կիսաշրջանակը, բայց այնպէս որ հորիզոնական

գիծը հասած է ճշտիւ անոր կէսին: Կը պատահի նաեւ որ տառին թեւը քիչ մը վարօք ըլլայ, այնպէս որ ծայրով յենուի տողին, սա ձեւով՝ Խ:

Ճ. — Արդի գեղագրութեամբ այս տառը ունի Ծ կամ Ծ ձեւը. Հնագոյնին մէջ գլխի կորութիւնը շատ աւելի հասարակ է եւ ունի ճշդիւ Ծ ձեւը, որիշ խօսքով հասարակ բոլորագիր Ծին խօշորն է: Այսպէս կը գտնենք Զիթենեաց արձանագրութեան, Թալինի 630 թուէ արձանագրութեան (Ծող., թ. 5), Մաստարայի 640 թուէ (Ծող., թ. 7) եւ Արտաւազդ կամսարականի տապանի արձանագրութեան (Ծող., թ. 10) մէջ: Ծ տառի այս ձեւը ճշդիւ համապատասխան է իր ծագման: Արդարեւ վերը այս գրին ծագման վրայ խօսած ժամանակ ըսինք թէ կու գայ ասոր, Յ ձեւէն եւ Թէ մեր գրին գլխի զարդը յետոյ յառաջացած երեւոյթ մ'է՝ Հայկական գեղագրութեան օրէնքներով: Ասորին այդ զարդէն զորիկ ըլլալով՝ Հնապէս պէտք էր որ Հայերէնն ալ այնպէս ըլլար, ինչպէս որ իրօք կը գտնենք Հնագոյն արձանագրութեանց մէջ:

Հայերէն Ծ գրին զարդացած ձեւերը զանազան են. այսպէս՝

1. Թեւերը բարձր, իրարու հաւասար եւ միւս գրերու կամ տողին սահմանէն վեր բարձրացած ձեւ մը՝ եթովպական շրջուած Ծին պէս կամ մանիքէական այբուբենի Գ տառին նման (տես Մեծ Ցուցակը): Այս ձեւը երեք անգամ կը գտնենք Խծկոնից 1033 թուէ արձանագրութեան մէջ:

2. Բոլորգիր ծ գրին նման ձեւ մը, միայն ասկէ քիչ մը աւելի ուղղահայեաց դիրքով եւ գրին վերի ծայրը գտնուած կարթը բոլորովին հորիզոնական ձեւով: Այսպիսի Ծ կը գտնենք Տեկորի 964 թուէ Խաչքարի արձանագրութեան մէջ (Ծող., թ. 21) եւ Կեչառոյքի 1051 թուէ արձանագրութեան մէջ (Ծող., թ. 21), երկու անգամ:

3. Կոյնին քիչ մը աւելի զարդացած ձեւը, այն է կարթը բոլորովին ծոււած՝ Ր տառին գլխին պէս, կարծես թէ իրարու կպած Ժ եւ Ք տառերը լինէին: Այսպիսի Ծ կը գտնենք նոյն արձանագրութեան Յրդ եւ Երդ տողերուն մէջ:

4. Վրացերէն Ծ (Բոլորգիր Ծ) գրին նման ձեւ մը, բայց տակի կլորակը շատ աւելի զարդացած ու ամբողջացած, իրը արար. Ա. այս ձեւը գործածուած կը գտնենք Ապուղամբենց Ս. Գրիգոր Եկեղեցւոյ արձանագրութեան մէջ (Ժ. դար, Ծող., թ. 17, տող 4թ): Ակայն նոյն արձանագրութեան առաջին տողին մէջ կայ

նոյնին քիչ մը տարբեր ձեւը. այն է գլխի առաջին կարթը կոտրած՝ գրեթէ ո ձեւով:

5. Ա երջապէս ծ ձեւով, որ գործածուած է Թալինի 901 թուի արձանագրութեան մէջ (Ըող., թ. 13):

Այս բոլոր ձեւերը ընդարձակ գործածուածիւն չեն գտած եւ խափանուած են:

Կ — Մեր արդի գեղագրութեան համաձայն՝ այս տառը կը բաղկանայ երկու հաւասար սիւներէ, որոնք մէջտեղէն միացած են փոքր կորութեամբ մը: Հին ժամանակ սակայն առաջին սիւնը շատ երկար էր միւսէն եւ կը հասնէր մինչեւ տողագիծը, ուր կը գտնուէր նաեւ կորութիւնը. այսպէս՝ Կ Այս վիճակին մէջ կ տառը կը նմանէր առանց թեւի եւ գէշ գրուած եի կամ մէկ կողմը կոտրած Սի: Այս ձեւով է Կ տառը Զիթենեաց լեռան, Տեկորի, Թալինի, Մրենի, Մաստարայի եւ Արուճի արձանագրութեանց մէջ (Ըող., թ. 1, 2, 5, 6, 7, 9) եւն:

Այս գրին ծագման վրայ խօսած ժամանակ՝ չէինք կրցած վճռական որոշում մը տալ եւ կը տատանէինք յօյն, ասորի եւ սասանեան ձեւերուն միջնւ, որոնք հաւասարապէս նման են մեր գրին: Եթէ սակայն նկատի ունենանք մեր գրին հնագյուն ձեւը, պիտի տեսնենք որ բոլորովին համապատասխան է յն. Կին նախնական ձեւին (տես Մեծ Ցուցակը), որով եւ պիտի կրնանք ըսել թէ հայերէն կ կը ծագի միայն յունարէնէ:

Հ — Այս գիրը երկու տեսակ է հին արձանագրութեանց մէջ. ամենահինը, այսինքն Զիթենեաց լեռան արձանագրութիւնը, ունի չշղիւ մեր արդի բոլորգրի ձեւով (Հ). այսպէս է նաեւ Մաստարայի երկրորդ արձանագրութեան մէջ (Ըող., թ. 8): Տեկորի արձանագրութեան մէջ ալ կայ այս ձեւը (տես տող 2, յոհանու բառը). բայց հոս աւելի շ ձեւն ունի, միայն թէ սուր անկեան վերի կողը վարի կողէն աւելի երկար է, իսկ տակի պոչն ալ՝ փոխանակ ուղղահայեաց դիրքով կանգնելու, ընդհակառակը գէպի աջ ծոռուած է: Նոյն տառին մէկ ուրիշ ձեւն ալ ունինք Արտաւազդ կամսարականի տապանի արձանագրութեան մէջ, ուր սուր մը առած է եւ ըստ այսմ ալ՝ տակի պոչը արդի բոլորգրին նման գէպի աջ թեքուած է՝ գրեթէ սա ձեւով (Հ): Այս բոլորին մէջ Հ տառը անով միայն կը տարբերի արդի գրին գիծը գրեթէ ուղղահայեաց դիրքով կարթէն պատճենական մէջ, ուր սուր գլխի կարթէն զրկուած է:

Հ տառին երկրորդ տեսակը, որ կը գտնենք հին արձանագրութեանց մէջ, չշղիւ վերի ձեւով

է, միայն գլխին վրայ աւելցած է կարթը: Երկու տեսակները միաժամանակ կը գտնենք Տեղորի, Թալինի եւ Արտաւազդ կամսարականի տապանի արձանագրութեան մէջ եւն:

Ջ — Հակառակ իր գժուարին գծագրութեան՝ ամէն տեղ ալ նոյն ձեւով է, որ արդի ձեւէն չի տարբերիր. միայն թէ բերանը շատ աւելի բաց էր եւ ամբողջը քիչ մը աւելի աջ թեքուած, իսկ տակի պոչը ձախէն աջ դառնալէ յետոյ, այլ եւս ծայրը նորէն վեր չի բարձրանար, ինչպէս է արդի գծագրութեամբ. հմմտ. Ըող., թ. 2, 5, 7, 8 (երեք անգամ), 9, 18, 20 եւն: Մ/ւս արձանագրութեանց մէջ չկայ:

Ռ — Այս տառը քիչ մը պատահի արձանագրութեանց մէջ, այսպէս՝ առաջին անգամ կը գտնենք Հոկիսիմէի արձանագրութեան չորրորդ տողին մէջ՝ մէկ անգամ, Արուճի արձանագրութեան մէջ (թ. 12): Հինգ անգամ, նաեւ Խծկոնից 1033 թուի արձանագրութեան մէջ (թ. 20): Երեք անգամ, Կեչառոյքի 1051 թուի արձանագրութեան մէջ (թ. 21): մէկ անգամ եւն: Արդի գեղագրութեամբ Ճ կազմուած է երկու թրածեւ գծերէ, որոնք իրարուագուցուած են, բայց ձախ գիծը գէպի աջ անցնելէ յետոյ՝ գէպի վեր կը բարձրանայ: Հոկիսիմէի արձանագրութեան մէջ այս տառը քիչ մը աւելի պարզ ձեւով է. հոս երկու գծերը թրածեւ չեն, այլ բոլորովին ուղղիղ, որոնք Ճիշտ լո. Կ տառին պէս իրարուագուցուած են, բոլորովին հորիզոնական խարիսխի մը վրայ նստած ձախէն աջ եկող գիծն ալ գէպի վեր չի բարձրանար: Արուճի արձանագրութեան հինգ ձեւերն ալ նման են արդի ձեւին. գծերը թրածեւ են, աջէն ձախ գացող գիծը միւսէն կարճ, բայց խարիսխը հորիզոնական եւ ձախէն աջ եկող գիծը՝ փոխանակ վեր բարձրանալու, ընդհակառակը վար ծոռած, եթովպացերէն Ճ գրին պէս: Երկուգրին միջն ձեւն ունի Խծկոնից եւ Կեջառոյքի արձանագրութեան մէջ: Ասոնց մէջ աջէն ձախ երկարած գիծը ուղղիղ, իսկ ձախէն աջ երկարած գիծը թրածեւ է, ծայրերն ալ վար կախուած, նման խպտական Ճ (յայց) գրին:

Ճ գիրը բոլորովին տարօրինակ ձեւ մը ունի Խծկոնից 1214 թուի արձանագրութեան մէջ (թ. 23, մէկ անգամ), ուր բոլորովին նման է բոլորգրի Ճ գրին, միայն կլորակը խոշոր եւ աջ թեւը ձախէն աւելի երկար ու գէպի վեր բարձրացած, գրեթէ գլխիվայրը ըրջուած Ճ տառին պէս, կամ եթովպական ըրջուած Ճ:

Այս ձեւով Ճ ուրիշ տեղ չի պատահիր:

Յ — Այս տառը կազմուած է երկու թերի բոլորակներէ, ձախ ծայրը կէտով մը: Սցյա այս ձեւը կը գտնենք նաեւ Զիթենեաց լեռան արձանագրութեան մէջ (տող 3րդ), չոփիսիմէի արձանագրութեան մէջ (5 անգամ): Եւն: Բայց գծագրութեան մէջ անշուշտ կէտին յաւելումը որոշ դժուարութիւն կը յարուցանէր. ուստի գրիշները մտածած են կամ միջին գիծը քիչ մը աւելի երկարել, որով կէտը միասին գծուած կը համարուէր եւ կամ կէտը բոլորովին ջնջելով՝ պահել միայն երկու բոլորակները: Առաջին ձեւը կը գտնենք Տեկորի արձանագրութեան մէջ քանիցս, իսկ երկրորդ ձեւը՝ նոյն իսկ Զիթենեաց արձանագրութեան մէջ (2 անգամ):

Վ — Սկսելով հնագյն արձանագրութեաններէն՝ այս տառը կը գտնենք երկու ձեւով. նախ՝ արդի ձեւով, որուն յատկանիշն է գլխի կեռ կտուցը, եւ երկրորդ՝ առանց կեռ կտուցի, պարզ հօրիզոնական գծով մը, այսպէս Ն: Զիթենեաց արձանագրութեան մէջ մէկ անգամ առանց կեռ կտուցի է (առաջին տող) եւ հինգ անգամ կեռ կտուցով: Տեկորի (Թ. 2) եւ Թալինի (Թ. 5) արձանագրութեան մէջ միայն Ն ձեւով է: Տեկորի արձանագրութեան մէջ կայ նաեւ Ն ձեւը մէկ անգամ (տես առաջին տողը, վեհաց բառը), որ սակայն այլուր չի պատահիր: Այնուհետեւ Ն ձեւը սովորական կը դառնայ. Հոփիսիմէի արձանագրութեան մէջ միայն Ն ձեւով է (3 անգամ), Մբենի (Թ. 6) արձանագրութեան մէջ գեռ երկու ձեւերն ալ խառն են. Սաստարայի (Թ. 7) արձանագրութեան մէջ ունինք 9 անգամ կեռ կտուցով եւն:

Ն տառի այս հին ձեւը անշուշտ կարեւոր է պարզելու համար իր ծագումը, որ շատ որոշ չէ:

Ջ — Ամէնէն աւելի բազմալան երեւոյթներ ստացած է այս տառը՝ հետեւեալ ձեւով.

1. Ն, որ կը գտնենք Զիթենեաց արձանագրութեան մէջ մէկ անգամ (այսինքն լատին Ը տառին պէս՝ գլուխը բութ նշան մը ագուցուած), Տեկորի արձանագրութեան մէջ 2 անգամ, Հոփիսիմէի արձանագրութեան մէջ մէկ անգամ (բայց քարը վկասուած ըլլալով՝ պարզ չէ), Թալինի արձանագրութեան մէջ 4 անգամ (հոս ալ շատ պարզ չէ): Բութ նշանը աւելի երկար Սաստարայի երկրորդ արձանագրութեան մէջ (երկու անգամ) եւ շատ աւելի երկար՝ Խծկոնից (Թ. 20) արձանագրութեան մէջ:

2. Կոյնը՝ միայն պոչը քիչ մը վար հաւած՝ Մը ենի արձանագրութեան մէջ (Թ. 6,

տող 3րդ) եւ կեչառոյքի արձանագրութեան մէջ (Թ. 21), գրեթէ յն, չ տառին ձեւով:

3. Կոյնը՝ գլուխը բութի տեղ կեռ մը անցուած, գրեթէ սա չ ձեւով, Մրենի արձանագրութեան մէջ՝ տող 3րդ:

4. Գլուխը ուղիղ՝ ճշտիւ ինչպէս արար. Շ Մաստարայի առաջին արձանագրութեան մէջ (տող 3րդ), Արտաւազդ Կամարականի տապահագրի մէջ, գրեթէ սոյնպէս եւ Արուճի արձանագրութեան մէջ (Թ. 12):

5. Գլուխը աւելի ձեւաւոր եւ պոչը կետով մը վերջացած, Շ ձեւով (տես Արուճի արձանագրութեան մէջ՝ Թ. 9, երկու անգամ):

6. Բութ նշանը մեծ եւ անջատ դրուած, տառին տակը կեռ պոչով՝ իրը Շ. այս ձեւը կը գտնենք երկու անգամ կեչառոյքի Թ. 18 արձանագրութեան մէջ:

7. Ճշտիւ բոլորգիր Ղ ձեւով, ինչպէս կը գտնենք Թալինի Ուխտատուր վանականի արձանագրութեան մէջ (Թ. 11, տող 5րդ.):

8. Շ ձեւով, առանց գլխի, պոչը կեռ եւ ամբողջը հակառակ դիբով՝ դէպի ձախ դարձած. կը գտնենք մէկ անգամ Թալինի 901 թուի արձանագրութեան մէջ (Թ. 13):

9. Գէշ գրուած ՚Վ տառի ձեւով, միայն կեռ կտուցը աւելի տկար, եւ փորը աւելի կլորաձեւ, գրեթէ այսպէս՝ ՚Տ Մէկ անգամ կը գտնենք գործածուած ճաւուց թառի 1081 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող. Թ. 22):

10. Առանձին ձեւ ունի էջմիածնի արծաթէ պահարանի արձանագրութեան մէջ՝ 1300 թուականէն (Շող. Թ. 28), քանի մը անգամ գրեթէ այսպէս ՚Կ ամ Շ:

Այս բոլորին մէջ հիմնական եւ աւելի գործածական ձեւը կը մնայ առաջինը, որուն մանր տարբերակներն են Թ. 2—6, իսկ միւս ները բացառիկ ձեւեր:

9 — Այս տառը քիչ կը պատահի. առաջին անգամ կը գտնենք Հոփիսիմէի արձանագրութեան երկրորդ տողին մէջ, բայց կոտրած ըլլալով՝ շատ պարզ չէ: Այնու ամենայնիւ կը թուի թէ սովորական ՚Պ ձեւն ունի: Երկրորդ անգամ կը գտնենք Արտաւազդ Կամարականի տապանի արձանագրութեան մէջ՝ բոլորովին մանգաղի ձեւով, այսպէս ՚Ց Նոյն է նաեւ Արուճի Թ. 12 արձանագրութեան մէջ: Սովորական ձեւն ունի կեչառոյքի Թ. 18 եւ 21, Խըծկոնից Թ. 20 արձանագրութեանց մէջ եւն:

՚Պ տառերուն մէջ ամէնէն բարդ ձեւով է եւ շատ ալ քիչ կը պատահի: Առա-

ջին անդամ կը գտնենք Արուճի Ս. Գրիգոր եւ կեղեցւոյ արձանագրութեան մէջ՝ 867 թուէն (Ըոլ. Թ. 12), երկու անդամ։ Առաջինը կը պահէ միայն տառին գլուխը՝ արդի ձեւով, միայն բոլորովին դէպի աջ թեքուած (9). իսկ երկրորդը բաւական անշնորհք ձեւով, երկու կորութիւնները իրարմէ հեռու մնացած եւ քովով պոչով մը՝ որ շատ պարզ չի տեսնուիր։ Աւելի պարզ է Խծկոնից արձանագրութեան մէջ (Ըոլ. Թ. 20), մէկ անդամ գրեթէ սա ջ ձեւով, միայն ամբողջը դէպի աջ պառկած։ Նոյնը, բայց պոչը փոխանակ վար ծոելու, սիրուն ոլորքով մը վեր բարձրացած, սա ձեւով Հ։ Այսպէս կը գտնենք կեչառոյքի արձանագրութեան մէջ (Ըոլ. Թ. 21)։ Երեք անդամ։ Կոյն արձանագրութեան մէջ երկու անդամ ալ ունինք բոլորովին ուղիղ պոչով՝ որ դէպի աջ եւ դէպի ձախ երկարած է, ճիշտ ինչպէս Օ (q) տառին պոչը։ Վերջապէս կջմածնի արձաթէ պահարանի արձանագրութեան մէջ (1300) թուէն, (Ըոլ. Թ. 28) սա զարդարուն ձեւով՝ Հ։

Վ — Իր հնագոյն շրջանին մէջ այս տառը ունի Ա. ձեւը, այսպէս է Զիթենեաց լերան արձանագրութեան մէջ երկու անդամ (տող 1 եւ 5), Մրենի 637 թուի արձանագրութեան մէջ (Թ. 6), տող 1, եւն։ Այս ձեւով գրուած Վ անպատճ հութիւն չուներ շփոթուելու Ա տառին հետ, որովհետեւ նոյն ժամանակ Ա տառը իր երկու սիւներուն միջեւ մահիկ մըն ալ ունէր, միանդամայն պոչը դէպի վեր դարձած էր։ Աւելի յետոյ սկսան Վ տառին առաջին սիւնը կարծնել եւ քիչ մը վերէն կպցնել երկրորդին, որով յառաջացաւ մեր արդի Վ ձեւը։ Ասոր սկզբնաւորութիւնը կը տեսնենք արդէն Զիթենեաց լերան արձանագրութեան 4րդ տողին մէջ, որ թէեւ դեռ սիւները հաւասար են, բայց պոչը արդէն քիչ մը վարէն առնուած է։ Վ գրին այս ձեւափոխութիւնը անշուշտ կապ ունի Վ գրին ձեւափոխութեան հետ։ Քանի ասոր մահիկը կրծատուեցաւ եւ պոչը վար կախուեցաւ, բնականաբար այնքան ալ երկու գրերու նմանութիւնը աւելցաւ, ուստի շփոթութեառ նէ խուսափելու համար։ Վ գրին ձեւն ալ փոխուեցաւ։ Արդի աստիճանին հասած կը գտնենք Հոփիսիմէի արձանագրութեան 4րդ տողին մէջ եւ թալինի 901 թուի արձանագրութեան մէջ (Ըոլ., Թ. 13, տող 1)։

Տ — Արդի ձեւով այս տառը ոլորուն բան մ'է. հնագոյն ժամանակները ուներ Տ ձեւը, ասիկա շատ նման է մեր արդի Վ տառին,

բայց հնապէս շփոթութեան երկիւղ չկար, ուրովհետեւ մէն տառին առաջին սիւնը երկար էր, իսկ դիւնինը կարճ, միեւնցն ժամանակ մէնի թեւը հորիզոնական էր, իսկ դիւնինը վայրահական է Այսպէս կը գտնենք Տ տառը Զիթենեաց լերան արձանագրութեան մէջ (տող 7), Տեկորի արձանագրութեան մէջ (տող 1, 2), Հոփիսիմէի արձանագրութեան մէջ (տող 1, 4) եւ այլն։

Խնդիր է թէ երկու տեսակ Տներէն որն է իսկապէս աւելի հին, ուղղագի՞ծը թէ ոլորունը։ Եթէ ուղղագիծն է, հապա ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ աւելի ուշ կը գտնենք ոլորուն Տ, բայց աւելի ուշ ալ բոլորգիր տ, որ ուղղագիծին շարունակութիւնն է։ Իսկ եթէ ոլորունն է հնագոյնը, ինչո՞ւ հնագոյն արձանագրութեանց մէջ կը գտնենք ուղղագիծ ձեւը։ Նկատի ունենանք նաեւ տառիս ծագումը, որ, ինչպէս վերը տեսանք, սասանեան յ ձեւէն ըլլալով, աւելի ուղղագիծին յարմար է քան ոլորունին։

Ըստ իս տառիս հնագոյն եւ նախնական ձեւն էր ոչ ոլորուն եւ ոչ ուղղագիծ, այլ թէ։ այսինքն վերի մասը դէպի ձախ եւ վարի մասը դէպի աջ հակուած դիրք մը ունէր։ Այսպիսի թեր ձեւով կը գտնենք թալինի 630 թուի արձանագրութեան մէջ (Ըոլ., Թ. 5, տող 1 եւ 4), Արտաւաղդ կամարականի տապանի վրայ (Ըոլ., Թ. 10) եւ շատ մը հին ձեռագիրներու մէջ. ինչպէս կջմածնին. 311 ձեռագրին մէջ (1066 թուէն, նմանահանութիւնը տես Ըոլ., Թ. 54), և Տաշեանի Ցուցակին մէջ, էջ 1048, տախտակ Ա. Թ. 1, ուր երկու գլխատառ Տ կայ, երկուքն ալ թեր, եւն։ Թեքութիւնը անորոշ ձեւ մը ըլլալով՝ աւելի յետոյ ստացած է երկու որոշ ուղղութիւն։ Կամ ոլորուն, որով յառաջացաւ Տ ձեւը, եւ կամ բոլորովին ուղիղ, որով յառաջացաւ Տ ձեւը։

Ց — Այս տառը Ց գրին շատ նման է. հնագոյն վիճակին մէջ գրեթէ սա Յ ձեւն ունէր. որով երկուքին տարբերութիւնն այն էր, որ Յ տառին գլուխը մեծ էր, իսկ Յ-ինը փոքր ու կարճ։ միանդամայն մէջտեղի գիծը յ-ի մէջ ծայրը կէտ մը ունէր կամ առ առաւելի ուղիղ կեցած էր, իսկ Յ-ի մէջ նոյն գիծը դէպի վեր կը կորանար։ Այսպէս է Զիթենեաց լեռան արձանագրութեան մէջ։ Տեկորի արձանագրութեան երկրորդ տողին մէջ Տեկորի արձանագրութեան երկրորդ տողին Հայոց բառին մէջ երկու տառերն ալ կան, բայց հոս յ-ին գլուխը այնքան փոքրացած է, որ մանր եւ բոլորովին փակ կլորակ մը կը ձեւացնէ, իսկ յ-ին գլուխը մեծ եւ բոլորովին

լայն բացուած է: Կայ նաեւ ց տառի աւելի պարզ ձեւ մը, որուն մէջ տառին գլուխը պարզ կլորակ մ'է՝ առանձին ու անշատ կեցած, իսկ անոր տակն ալ երկրորդ կլորակն է՝ իր վեր դարձած թեւով, իբր օ: Այս ձեւն ունի Հռիփսիմէի արձանագրութիւնը 4 անգամ, նոյնպէս Արուճի արձանագրութիւնը (թ. 9, Վերջին տող): Հմմտ. նաեւ Թալինի արձանագրութիւնը՝ 783 թուէն (թ. 11, Վերջին տող), ուր դարձած է օ: Շատ ուշ՝ Կիլիկեանց ժամանակ կը դանենք տառիս տարօրինակ մէկ ձեւը, որ է Ֆ. այսպէս ունինք Հեթում Ա. Թագաւորի դրամի արձանագրութեան մէջ (տես Սիսուան, էջ 232): Այլուր այսպիսի ձեւ գոյութիւն չունի:

Ի — Հնագոյն վիճակին մէջ այս տառը է ձեւն ունի. այսինքն ուղղահայեաց սինի մը մէջտեղէն դէպի աջ երկարած հորիզոնական գծիկ մը. այսպէս է օրինակ՝ Ձիթենեաց, Տեկորի, Անիի Միջնաբերդի (Ըոլ., թ. 4), Թալինի (Ըոլ., թ. 5), Մրենի (թ. 6) արձանագրութեան մէջ եւն: Տառիս այս ձեւը աւելի լաւ էր քան արդի ձեւը, որովհետեւ բնաւ չէր կը թարար շփոթուիլ Ի տառին հետ, որուն թեւը վար կախուած էր: Իսկ Ի տառին վար կախուած թեւը, ինչպէս կը դանենք արդի գեղագրութեան մէջ, յառաջացած է աւելի յետոյ վայրահակութեան օրէնքով: Տառիս նախնական ձեւը շատ համապատասխան է իր ծագման: Արդարեւ վերը տեսանք որ Ի կը յառաջանայ յն Վ ձեւէն, որ Վ գրին հնագոյն ձեւն է. յունարէնի մէջ թեւը վար կախուած չէ, ուստի եւ աւելի համաձայն է հայերէնի ուղղագիծ թեւին:

Փ — Հնագոյնը արդի ձեւէն այն տարբերութիւնն ունի որ միջին գիծը ուղիղ է, այսպէս Փ: Այս ձեւով կը դանենք առաջին անգամ Հռիփսիմէի արձանագրութեան մէջ (1 անգամ), յետոյ Մաստարայի երկու արձանագրութեանց մէջ (թ. 7 եւ 8): Քանիցս անգամ: Միջագծին երկու կողմ թեքութելը շատ աւելի յետոյ յառաջացած են վայրահակութեան օրէնքով. այսպէս Ի:

Տառիս համար արձանագրութեանց մէջ կը դանենք քանի մը բացառիկ ձեւեր ալ, որոնք սակայն ընդհանուր գործածութիւն ստացած չեն. այսպէս՝

1. Փ այսինքն դէպի աջ դարձած Փ ձեւը, որ կը դանենք մէկ անգամ գործածուած կեշառոյքի 1051 թուի արձանագրութեան մէջ (թ. 21, տող 6, էլեկ. ու):

2. Գ ձեւով, այսինքն տառին գլխի կլորակը եւ քաշած եւ դարձուցած Ա գրին կտուցին պէս. այսպէս կը դանենք մէկ անգամ իջմածնի ուրի արձանագրութեան մէջ (1232 թուականէն. Նմանահանութիւնը տես ԾոՂ., թ. 27):

3. Գ այսինքն գլուխը փոխանակ դէպի աջ դարձնելով՝ դէպի ձախ դարձած: Այս ձեւով կը դանենք մէկ անգամ նոյն տեղը:

4. Գ այսինքն առանց գլխի եւ վայրահակ թեւերով. մէկ անգամ կը դանենք դարձեալ նոյն տեղը:

Այս չորս ձեւերն ալ, ինչպէս ըսինք, բացառիկ բաներ են եւ փորագրողի սխալման կամ տգիտութեան արդիւնք. առաջինը պարզապէս սխալմունք մ'է, որովհետեւ նոյն արձանագրութեան մէջ կան մի քանի ուրիշ Փ-եր, միշտ կանոնաւոր ձեւով եւ միայն նոյն մէկն է՝ որ ունի աջ դարձած Փ-ի կերպարանքը: Գալով միւս երեքին, ասոնք իրօք տգիտութեան արդիւնք են, փորագրիչը ամբողջ արձանագրութեան մէջ երեք անգամ պէտք ունեցած է Փ փորագրելու եւ երեքն ալ տարբեր տարբեր ձեւերով փորագրած է:

Հ. Յ. Ածւուսն

ԱՅԼԵՒԱՅԼԻ

Քննական հրատարակութիւն մատենագրութեան եւ թարգմանութեանց նախնեաց Հայոց: — Նախնեաց զրական արտադրութիւնները ձեռագիրներէն խնամով գուրս հանելու եւ զիտութեան ընդարձակ շրջանի ծանօթացնելու համար վիեննայի Միիթանեան Միարանութիւնը 1897ին ձեռնարկած էր նոր շարք մը վերոյիշեալ խորագրի տակ: Ձեռնարկութեանն պատակն էր բաղդատութեամբ մատչելի ձեռագիրներու, ի հարկին նաեւ համեմատութեամբ սկզբնագիրներու եւ քննական ներածութիւններով ներկայացնել զիտութեան վատաշելի բնագիրներ նախնեաց մատենա-